

การถอดความรู้

ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจักสาน

งานพัฒนาชุมชน สำนักปลัดเทศบาล

เทศบาลตำบลวังศาลา อำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี

บทนำ

การถอดความรู้ ภูมิปัญญาชาวบ้านด้านการจักสาน

ผลิตภัณฑ์จากหวาย

สังคมไทยเรามีความรู้มากมายหลากหลายอย่าง เป็นความรู้เฉพาะตนที่มีวิถีชีวิตอยู่ในสังคม อยู่ในผู้คน อยู่กับถิ่นฐาน เป็นประสบการณ์ที่น่าจดจำจนกลายมาเป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในตัวตน ในสังคมและชุมชนเมื่อนำมาแปรเป็นความรู้ และสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม ชุมชนได้มากมายหากคนรุ่นนั้นวางมือลง เกษียณไป หรือตายไป ความรู้นี้ก็จะไม่สูญหายไปไหนแต่ยังคงอยู่กับคนรุ่นต่อ ๆ ไป ความรู้ที่กล่าวมานี้เราเรียกว่า “ภูมิปัญญา”

ลักษณะความสัมพันธ์ของภูมิปัญญาไทย

ภูมิปัญญาไทย สามารถสะท้อนออกมาใน 3 ลักษณะที่สัมพันธ์ใกล้ชิดกัน คือ

1. ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกันระหว่างคนกับโลก สิ่งแวดล้อม สัตว์ พืชและธรรมชาติ
2. ความสัมพันธ์ของคนกับคนอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกันในสังคมหรือในชุมชน
3. ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์สิ่งเหนือธรรมชาติ ตลอดทั้งสิ่งที่ไม่สามารถสัมผัสได้ทั้งหลาย

ทั้ง 3 ลักษณะนี้ คือ สามมิติของเรื่องเดียวกัน หมายถึง ชีวิตชุมชน สะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างมีเอกภาพเหมือนสามมุมของรูปสามเหลี่ยม ภูมิปัญญาจึงเป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของคนไทย

ความรู้เกี่ยวกับเครื่องจักสาน

เครื่องจักสานคือภาชนะ เครื่องมือ เครื่องใช้ที่สร้างขึ้นจากวิธีการ จัก สาน ถัก ทอ จากวัสดุที่มีอยู่ตามท้องถิ่นทั่วไป เช่น หวาย ไม้ไผ่ ใบลาน กก ฟาง ก้านและใบมะพร้าว เป็นต้น เครื่องจักสานเป็นหัตถกรรมที่สันนิษฐานว่าเก่าแก่ที่สุดของมนุษย์เพราะทำขึ้นจากวัสดุที่หาง่าย หลักฐานที่ขุดพบจากเครื่องมือ เครื่องใช้ของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์พอจะยืนยันได้ว่า มนุษย์รู้จักทำเครื่องจักสานมานานและเก่าแก่กว่าหัตถกรรมอื่น ๆ

ตามประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัย ปรากฏว่ามีเครื่องจักสานชนิดหนึ่งที่พระร่วงคิดขึ้นสำหรับใส่น้ำส่งส่วยให้ขอมเป็นภาชนะจักสานเคลือบด้วยชันน้ำไม้รั้ว เรียกว่า กระจอมครุ เครื่องจักสานเป็นงานศิลปหัตถกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาชาวบ้านได้หลายอย่าง เช่น ความชาญฉลาดในการเลือกวัตถุดิบเพื่อนำมาใช้ทำเครื่องจักสาน ซึ่งชาวบ้านจะรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติของวัตถุดิบแต่ละชนิดเป็นอย่างดี แล้วนำมาดัดแปลงแปรรูปเป็นวัสดุที่เหมาะสมแก่การทำเครื่องจักสานด้วยเทคนิควิธีง่าย ๆ แต่สนองความต้องการและการใช้สอยได้เป็นอย่างดี แล้วจึงนำมาใช้ทำเครื่องจักสาน เช่น การใช้ไม้ไผ่ นำมาจัดดอกเป็นแบบต่าง ๆ เพื่อใช้ในการทำเครื่องจักสาน เช่น ตะกร้า กระจาด ถาดเข่งและอื่น ๆ หรือทางภาคใต้ นำใบลำเจียกหรือใบปาดนั้นมาจักสานเป็นส้อมและกระสอบ เริ่มจากการนำใบลำเจียกไปลนไฟให้ใบนิ่มก่อนที่จะจัดเป็นเส้น หรือนำต้นลำเจียกไปแชโคลน แล้วรีดให้แบน

นอกจากนี้ยังมีวัสดุอีกหลายชนิด เช่น หวาย กก และผักตบชวา เป็นต้น แต่ละอย่างล้วนแล้วแต่มีคุณสมบัติที่แตกต่างกัน มีความสวยงามคนทนที่แตกต่างกัน ราคาที่แตกต่างกันไปด้วยตามวัสดุ ความสวยงามและความประณีตละเอียดอ่อน อย่างไรก็ตามก็ต้องขึ้นอยู่กับความนิยมและความต้องการของผู้ใช้ว่าต้องการใช้แบบไหน สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการออกแบบผลิตภัณฑ์ในรูปแบบต่าง ๆ ชาวบ้านหรือผู้ทำต้องมีจินตนาการ ประสบการณ์ความรู้ ความชำนาญมากพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกำหนดลวดลายต่าง ๆ ลงในผลิตภัณฑ์เพื่อให้เหมาะสม สอดคล้องกับประเภทของผลิตภัณฑ์นั้น ๆ สิ่งเหล่านี้จึงเป็นคุณค่าอีกประการหนึ่งของเครื่องจักสานคือคุณค่าทางศิลปะ วัฒนธรรม รูปทรงเครื่องจักสานมีหลายแบบมีโครงสร้าง และลวดลายที่ลงตัวงดงามยากที่จะหาเครื่องมือประเภทอื่นเทียบได้ เช่น กระจีบ ก่องข้าว ใส่ข้าวเหนียวของชาวอีสานและชาวเหนือ เป็นตัวอย่างเครื่องจักสานที่ได้รับการออกแบบอย่างแยบยลสนองความต้องการการใช้สอยได้ดี เทคนิคต่าง ๆ ที่ใช้ในการสานก่องข้าวเริ่มตั้งแต่ตัวกระจีบหรือก่องข้าวจะถูกสานเป็น 2 ชั้น เพื่อให้เก็บความร้อนได้ดี และไอร้อนจากข้าวเหนียวหนึ่งจะระเหยออกไปตามช่องระหว่างตอกอย่างช้า ๆ ทำให้ไม่กลายเป็นหยดน้ำที่จะทำให้ข้าวเหนียวเสียหรือบูดง่าย ด้วยเหตุนี้ก่องข้าวจึงเป็นภาชนะสำหรับใส่ข้าวเหนียวหนึ่งได้ดีที่สุด ซึ่งเป็นผลแห่งการออกแบบที่ชาญฉลาดของชาวบ้านที่ได้มีการปรับปรุงสืบทอดกันมาจนถึงทุกวันนี้

อย่างไรก็ตามแต่ละท้องถิ่น ก่องข้าว กระต๊อบ ข้าวเหนียวก็มีความงดงามแตกต่างกันไป ตามวัฒนธรรมและความนิยมของแต่ละท้องถิ่นอีกด้วย

คุณค่าอีกประการหนึ่งของเครื่องจักสานไทยคือ คุณค่าที่แสดงออกทาง อารมณ์และจิตใจของคนทำ เครื่องจักสานหลายชนิดของไทยมีการสานอย่างละเอียด ประณีต ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอารมณ์และจิตใจของคนสานได้เป็นอย่างดี ความละเอียด ประณีตนั้นเริ่มตั้งแต่การจัดเตรียมวัสดุที่ใช้ในการทำเครื่องจักสาน เช่น การจัดดอกไม้ไม้ ฝ้าย ต้องเหลาให้สวยงามอ่อนตามความต้องการหรือเหลาหยาบให้เป็นเส้นเล็ก ๆ เพื่อใช้สาน หรือถักส่วนที่ต้องการความสวยงามเป็นลายต่าง ๆ การสานเป็นลวดลายซับซ้อนอย่าง ลายดอกพิกุล หรือลายसानของเครื่องจักสานย่านลิเภา เป็นต้น

ลักษณะและประเภทของเครื่องจักสาน

- เครื่องจักสานที่ใช้เป็นภาชนะส่วนมากเป็นเครื่องจักสานที่ทำจากไม้ไผ่และหวาย ใช้ใส่ของนานาชนิด มีกระบุง กระจาด กระตืบ กระทาย กะโล่ ตะกร้า ฯลฯ
- เครื่องจักสานที่ใช้เป็นเครื่องตักและตวง มีกระออม กระชุ สัด ฯลฯ
- เครื่องจักสานที่ใช้เป็นเครื่องใช้ในครัวเรือน มีกระซอน ใช้สำหรับร่อนหรือกรอง กระดั่งใช้สำหรับฝัด
- เครื่องจักสานที่ใช้ในการขนส่งใส่สินค้า มี กระทา เป็นภาชนะไม้ไผ่สาน ใช้สะพายหลังมีใช้ในภาคเหนือและภาคอีสาน เช่น หลัว ชะออม สานจากไม้ไผ่และหวายใช้ใส่สินค้า
- เครื่องจักสานที่ใช้เป็นเครื่องจับและดักสัตว์มี กระจู้ สุ่ม เป็นเครื่องจับและดักสัตว์น้ำ กระชัง ช้อง ใช้เป็นที่ขังสัตว์
- เครื่องจักสานที่ใช้เป็นเครื่องเรือน เครื่องปูลาด เครื่องประดับและเครื่องเล่น เช่น ฝาเรือนที่ทำจากไม้ไผ่สาน ที่เรียกว่า ฝาขัดแตะ และปูลาดพื้นเรือนด้วยเสื่อที่ทำจากกก เสื่อลำแพนที่สานจากไม้ไผ่ เครื่องแต่งกาย เช่น หมวก หรืออบ ตะกร้าหวาย เพอร์นิเจอร์หวาย

แม้ในปัจจุบันการทำเครื่องจักสานจะลดจำนวนลงไปบ้าง ตามสภาพสังคม
วัฒนธรรมที่เปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมมาเป็นสังคมเกษตร อุตสาหกรรม และก้าว
ต่อไปเป็นสังคมอุตสาหกรรม ที่การผลิตสิ่งต่าง ๆ ด้วยมือจะต้องลดลง เปลี่ยนมาเป็นการ
ผลิตด้วยเครื่องจักรกลก็ตาม แต่เครื่องจักสานยังเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่ยังไม่สามารถ
ผลิตได้ด้วยเครื่องจักรกล เพราะการทำเครื่องจักสานต้องใช้ความชำนาญและ
ความสามารถเฉพาะตัวของชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้เป็นคุณค่าพิเศษของเครื่อง
จักสานที่ต่างไปจากผลิตภัณฑ์อื่นที่ผลิตด้วยเครื่องจักร เครื่องจักสานจึงเป็นงาน
ศิลปหัตถกรรมที่มีคุณค่าอย่างยิ่งอย่างหนึ่งของไทยที่ควรอนุรักษ์ไว้สืบไป ก่อนที่จะสูญหาย
หมดไปจากวัฒนธรรมท้องถิ่นของแต่ละภาค ซึ่งมีเอกลักษณ์โดดเด่นเฉพาะด้าน ด้วย
เหตุนี้เอง เทศบาลตำบลวังศาลาจึงได้เห็นความสำคัญในการที่จะอนุรักษ์ภูมิปัญญา
ชาวบ้านขึ้น จึงได้มีแนวคิดที่จะถอดความรู้ด้านการจักสานที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านใน
ท้องถิ่น เพื่อเก็บรวบรวมและเผยแพร่ต่อไปสู่รุ่นลูกรุ่นหลานสืบไป แต่เนื่องจากประเภท
ของเครื่องจักสานมีมากมายในที่นี่ จึงได้มีแนวคิดที่จะถอดความรู้ด้านการจักสานที่เป็น
ภูมิปัญญาชาวบ้านในท้องถิ่น เพื่อเก็บรวบรวมและเผยแพร่ต่อไปสู่รุ่นลูกรุ่นหลานสืบไป
แต่เนื่องจากประเภทของเครื่องจักสานมีมากมาย จึงได้เลือกเครื่องจักสานประเภท หวาย
ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านและมีการถ่ายทอดสู่ลูกหลานและเพื่อนบ้าน

ประวัติภูมิปัญญาท้องถิ่น

นางบุปผา ขำสุวรรณ

อายุ 74 ปี

อยู่บ้านเลขที่ 70/2 หมู่ 7 ตำบลวังศาลา อำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี

แ

นี้

ใ

บ

เ

นี้

เ

ห

แรงจูงใจในการทำเครื่องจักสาน

นางบุปผาเล่าว่า ตนเองเกิดความสนใจอยากรู้ ซึ่งในตอนที่เด็ก ๆ ได้อาศัยอยู่กับ
น้ำสาวและน้ำเขยซึ่งน้ำเขยเป็นตำรวจ ส่วนน้ำสาวก็ค้าขาย มีอยู่วันหนึ่งน้ำเขยเห็นตะกร้า
ในหนึ่งก็เกิดความสนใจพยายามที่จะถามผู้หญิงที่เป็นคนทำแต่เขาหวงวิชาเขาไม่ยอม
บอก เวลาทำเธอก็อยู่ในบ้านไม่ยอมออกมาทำนอกบ้านด้วยความอยากรู้และสนใจและ
เห็นว่าสวยดีอยากทำเป็นก็เลยไปซื้อตะกร้าเขามา 1 ลูก สมัยนั้นประมาณ 20 บาท แล้ว
น้ำสาวกับน้ำเขยก็รู้ว่าทำอย่างไรก็หัดทำมาเรื่อยจนเก่ง น้ำสาวก็เลยเรียนรู้แล้วจึงทำ
เป็น เราก็อยู่ด้วยเห็นทุกวัน น้ำก็เลยให้ช่วยทำโน่นทำนี่จนเป็น ก็เริ่มจากตัดหวาย ชัก
หวาย ทำโครง พันสันปลาช่อนแล้วก็มาถักลาย

เมื่อก่อนลายมีไม่มากเหมือนสมัยนี้ เป็นลายธรรมดาที่ทำง่าย ทำส่งน้องสาว เรียนจนจบครู ส่วนน้ำเขยที่เป็นตำรวจทางโรงเรียนเพาะช่างให้เป็นครูสอนจักสานลาย ชัด น้ำเขยเลยชวนไปช่วยสอนด้วยเพราะเขาเอาครู 2 คน เด็กเพาะช่างอายุมากกว่าต่อ แรก ๆ ก็อายเขิน เพราะฉันเองอายุ 16 ปี ในเวลานั้น ทางเพาะช่างเขาให้สอบบรรจุครู ฉันก็สอบไม่ได้เพราะมีภาษาอังกฤษ ก็เลยไม่ได้เป็นครูก็ช่วยน้ำเขยเตรียมการสอนและ ทำด้วย ในตอนนั้นก็ย้ายที่อยู่ไปอยู่หลายที่ไปอยู่ที่ถนนตก สำหรื ย้ายไปเรื่อย แล้วฉันก็ ครอบครัวย้ายบ้านเรือนมาอยู่เราก็ทำต่อแต่น้ำสาวเขาเลิกทำเพราะอายุแก่มาแล้ว เร ก็ได้วิชามาจากน้ำสาวและน้ำเขย

จนกระทั่งวันหนึ่งน้ำให้เราลองทำ ตะกร้า 1 ใบ ทำเองจนสำเร็จได้ตะกร้าที่เรา คิดว่าสวยที่สุดเพราะฝีมือเราเอง น้ำก็นำไปขายได้เงินมาให้เรารู้สึกภูมิใจ ต่อจากนั้นก็ ทำอีก 1 ใบ เป็นลายแบบง่าย ๆ หลังจากนั้นก็ทำมาอีกหลายใบจนมีความชำนาญหาเงิน มาเลี้ยงครอบครัว พอแต่งงานมีครอบครัวก็เริ่มทำเรื่อยมาเพื่อให้ชีวิตตนเองอยู่รอด ตนเองและสามีก็ทำเป็นอาชีพหาเงินเลี้ยงครอบครัวมานานจนมีลูก 2 คน ลูกชายและลูก สาว โดยเฉพาะค่าใช้จ่ายสำหรับลูกคนเล็กที่พิการมาตั้งแต่ยังเล็กซึ่งเกิดจากการเจ็บป่วย ตนเองเกิดความภูมิใจในอาชีพ

ถึงแม้งานแต่ละชิ้นต้องการความละเอียดและใช้เวลานานกว่าจะได้เงินมา ซึ่งเครื่อง
หวายเป็นผลิตภัณฑ์ที่สวยงามมีความละเอียดจึงมีราคาสูง ตนเองพยายามทดลองทำผิด
ทำถูกและปรึกษาผู้รู้มานานหลายคน เคยไปอบรมเพิ่มเติมในหลายแปลก ๆ ทำหาเลี้ยงชีพ
มาจนถึงปัจจุบัน โดยมีคติประจำตัวคือ

“ ความพยายามอยู่ที่ไหน ความสำเร็จอยู่ที่นั่น “

*****